

**Bírálat Apor Péter: *Forradalom a hátsó udvarban.***  
***Tömegegerszak, antiszemitizmus és politikai átalakulás a második világháború utáni Magyarországon, 1945–1946* című MTA doktori értekezéséről (Jaffa, Bp. 2021. 319 oldal)**

Apor Péter értekezése 2021-ben könyv formájában megjelent, így a művet, mint befejezettet, véglegeset teheti mérlegre bírálója. Ehhez rendelkezésére áll a kötetről megjelent érdemi és olykor szenvedélyektől fűtött kritikák sora is.<sup>1</sup> Ez a helyzet felmenti a bírálót az alól, hogy a dolgozat esetleges továbbfejlesztésével kapcsolatos javaslatokat tegyen (*be van fejezve a ... mű, igen*), viszont reflektálhat a korábbi szemlélők véleményére.

Az értekezés témája egy a magyar történetírásban viszonylag jól feldolgozott periódushoz, a második világháborút követő rövid átmenet időszakához kapcsolódik. Apor elemzésének konkrét tárgya azonban egy olyan jelenség – az antiszemita tartalmú erőszakos tömegakciók – amelyek a maguk idejében nagy figyelmet keltettek, utóbb születtek róluk történeti tanulmányok is, ám soha nem sorolták azokat a periódusról szóló történetírói diskurzus fő problémái közé.

A háborút követő néhány évvel kapcsolatban máig kérdés, hogy az önálló alkorszak/időszak-e egyáltalában, és ha igen, mettől meddig számítható. Az 1960-as években meginduló professzionális ábrázolások középpontjában – nem függetlenül a perspektívát nyújtó időszak politikai alapkérdésétől, a gazdasági mechanizmus reformjától – elsősorban az államgazdaság, a tervgazdaság kezdetei és kialakulása állt. Már ez a történetírás felvetette az úgynevezett „koalíciós korszak”, a „népi demokrácia”, később „demokratikus átmenet” stb. elkülönítésének lehetőségét, amely az 1980-as évektől kezdve kiterjedt politikatörténeti feldolgozás-irodalommá szélesedett. Ezzel, éspedig jóval az 1989-es rendszerváltás előtt, meg is érkezett a nemzetközi történetírás korszakkal kapcsolatos fő áramába. Utóbbit különösen az érdekelte, hogy a kelet-európai térség egységes szovjetizációjának léteztek-e alternatívái, különítjái, volt-e szovjet (mester)terv minderre és így tovább. Uralkodóvá az a felfogás vált, amely szerint a szovjetizáció elsősorban a hidegháború logikus következménye volt, mindenesetre a világháború végére kialakult katonai erőviszonyokból fakadt. Így természetesen merült föl a hidegháborúért való felelősség, a kelet-európai térség birtoklásának, dominanciájának, mint a hidegháború egyik okának kérdése, a hidegháborútörténeti történeti-politikai (vita)irodalom egyik nagy téma.

Az 1989-es levéltári forradalom a korábbi „kremlinológiai” módszerek helyébe az egykorú levéltári dokumentáció tanulmányozását állította, és ezekre támaszkodva kezdte újra a fenti vitát. Ezt a hatalmas felszabaduló iratanyagot túlnyomórészt a korszak politikai döntéshozói állították elő, így a(z új) hidegháború-történeti megközelítés továbbra is uralkodó maradhatott. Nem meglepő módon a levéltári bűvárlat nem okozott gyökeres fordulatot a megállapításokat illetően: nem került elő szovjet mesterterv, az óvatos és bizalmatlan szovjet vezetés képét legfeljebb árnyalták egyes epizódok részletei. Leginkább a szovjet birodalmi paradigmát egészítette ki a kommunista projekt exportjának ideológiai elkötelezettségre való visszavezetése (forradalmi paradigma; a *new cold war history* egyik legtekintélyesebb résztvevője, John Lewis Gaddis egy helyütt Sztálint *a forradalom romantikusának* nevezte, ami talán kissé túlzásnak tetszik). A szovjetizáció terepül szolgáló országok háború alatti/utáni

---

<sup>1</sup> Pelle János: Életképek Meseországból. *Hitel*, 2022. 1. sz. 123-128.; Bihari Péter: Ex libris. *Élet és Irodalom*, 2021. 37. sz.; Bödök Gergely: Ellenségképgyártás és pogromok – hogyan váltak egyes csoportok a társadalmi harag célpontjaivá? *Magyar Narancs*, 2021. szept. 1. <https://magyarnarancs.hu/sorkoz/ellensegkepgyartas-es-pogromok-hogyan-valtak-egy-es-csoportok-a-tarsadalmi-harag-celpontjaiva-241429>; Zombory Máté: Apor Péter: Forradalom a hátsó udvarban. Tömegegerszak, antiszemitizmus és politikai átalakulás a második világháború utáni Magyarországon, 1945–1946. *Századok*, 2023. 2. sz. 400-404.; Magyar László András: Előre bejelentett gyilkosságok és lehetséges krónikáik, *Múlt és Jövő*, 2021. 3. sz. 123-125.

társadalmi és mentális viszonyaira már kevesebb figyelem jutott; egyes hosszabb távú, epochális történeti tendenciák egybeesése a szovjet birodalom hozta keretekkel még ennél is kevésbé került a diskurzus középpontjába.<sup>2</sup> Vagyis az alapvetően politikatörténeti megközelítés a régi kérdésekkel foglalkozott (demokrácia volt vagy *kezdetől* (?) *fogva* szovjetizálás; demokrácia-kísérlet avagy *presztalinizálás*; kik, hogyan, mikor döntöttek/dönthettek (volna) a színpalak mögött stb. stb.). Különleges dimenzióba az emlékezetpolitika helyezte a historiográfiát: az áldozati versenyben a szovjetizáció szenvedéstörténete szegeződött szembe a holokausz emlékezetére és 1945-re, a náciizmus felett aratott győzelemre alapított európai emlékezetkultúra ajánlatával. Az Európai Unióhoz újonnan csatlakozó volt szovjet rendszerű országok utóbbi helyett a „két totalitarizmus” egyenrangú emlékezetét, a kettős szenvedéstörténetet javasolták. A háború utáni évek eme új második keresztút első stációiként jelentek meg.

Apor Péter könyve első ránézésre egyáltalán nem foglalkozik ezekkel a kérdésekkel. Valójában akkor, amikor vizsgálódása középpontjába a magyar társadalom alsó rétegeit helyezi, s azokat erőteljes mozgásban, jelesül félelmetesen dinamikus jelenségeiben ábrázolja, nagyon is hangsúllyal szól hozzá ehhez a vitához (is). Könyve keretes mű – térségi kitekintéssel kezdődik és zárul, és folyamatos benne a térségi analógiákra való reflexió. Az ábrázolási keret egyik kulcsfogalma a forradalom, a tömeg megmozdulásait legalábbis azok a jelenségek váltják ki, amelyek – Apor szerint – egyben alkalmat adnak rá, hogy érzékeltessék és meg is valósítsák azt az új rendet, amelyet kívánatosnak tartanak. A forradalmi politikát gyakorló tömeg Apornál nem a szovjet függőség – nemzeti függetlenség, keleti vagy nyugati orientáció, hanem például hagyomány *versus* társadalmi igazságosság, képviselő *vagy* közvetlen részvétel, jogállam *vagy* népítélet dichotómiáiban kíván állást foglalni. Pontosabban a pillanat, amelyet Apor ábrázol, nem éppen az állásfoglalás, sokkal inkább a „vélemény” nyers, erőszakos érvényesítésének indulatos pillanata.

A háborút követő kelet-európai antiszemita erőszak talán legnagyobb hatású ábrázolója, a lengyel Jan T. Gross alapvető műveiben – Apor szerint – „azokra a társadalmi és politikai feltételekre figyelt, amelyek lehetővé tették az erőszak elkövetését.” A disszertáció szerzője viszont – és ez adja megközelítésének különlegességét – így teszi fel a kérdést: „miért érezték (ti. a tömeg) helyes, hasznos vagy helyénvaló tettek az erőszak elkövetését. Ez a munka az időt, a teret és az erőszak menetét szabályozó *rituális rend* részeként fogja föl a támadásokat. (Apor, *Forradalom a hátsó*... 12.) Az általában az antiszemitizmus megnyilvánulásaként ábrázolt erőszak helyett az 1945 utáni erőszak tágabb történetét kívánja ábrázolni. Elveti tehát a korábbi szociálpszichológiai és társadalomelméleti magyarázatokat (amelyek szerint az erőszak irracionális érzelmek által vezérelt ösztönös cselekvés), de a pszichológiaiakat is (sajátos racionalitások, mint magyarázatok). Ehelyett inkább úgy véli – Edward P. Thompson és mások nyomán – hogy az erőszak kommunikatív aktus, rituális cselekvés, amely a társadalom valamiféle helyes, morálisan igazolt rendjéről szól,<sup>3</sup> és magát az erőszakot is szokásszerű kulturális gyakorlatok szervezik.

A mű „programját” a bevezető fejezet tartalmazza, amely *A történész meséje* címet viseli. Az első rész (*Mese a molnárról*) tézise, hogy a tömeges erőszakban „legtöbbször ott munkál az anyagi javak elosztásának szolidaritáson, a közösség ellátásának és jólétének eszméjén alapuló sajátos moralitása, egyfajta morális ökonómia.” (16.) Az ellátási nehézségek elsősorban a kenyér (gabona) hiányában jelentek meg – ami az alsó néposztályok élelmezési kultúrájában

---

<sup>2</sup> A térségi összehasonlítások irodalmában helyet kap Stefano Bottoni (*A várva várt Nyugat*), de hiányzik Szűcs Jenő (*Vázlat Európa három történeti régiójáról*), vagy Piotr S. Wandycz (*The Price of Freedom: A History of East Central Europe from the Middle Ages to the Present*).

<sup>3</sup> A tézisekben a kérdés konkrétan vetődik fel: „Az erőszak kommunikatív aktus: a kollektív erőszak a társadalom felosztásáról, az egyes csoportok társadalomban elfoglalt helyéről és egymáshoz való viszonyáról tesz állításokat.”

alapvető szerepet töltött be – ahogyan sajátos helyet foglalt el a társadalom képzeletvilágában a molnár is. A második fejezet tovább tágítja a tömegindulat célcsoportját – nem csak a nyereszkeskedő molnárt, hanem a társadalom számára láthatóan hasznos munkát nem végzők csoportját tagadja ki illetve büntette meg a tömeg, akiket külső megjelenésük alapján azonosított (*Mese a kövér emberről*). Az erőszakos akciók résztvevői eközben „az anyagi javak elosztásának számukra igazságos módján túl a társadalom állapotáról, a szemükben ideális és jogos tagolására, illetve az ezekről szóló döntésekbe való beleszólás megfelelő módjáról, egyszóval a politika szerkezetéről és gyakorlásáról tettek állításokat.” (17.) Apor úgy véli: a tömegakciók nem valami ősi, igazságos rendet védtek, hanem „megfogalmazták” az alkotmányozás célját, a társadalmi változás irányát, illetve elképzelték egy új politikai rendet, amit a dolgozók társadalmának, illetve a munka államának nevez. E célokat forradalommal lehet elérni, „hétköznapi önkormányzó és önszerveződő gyakorlatokkal”, amelyek sorában egy – meglehet, rendkívüli – forma az erőszakba torkolló tömegdemonstráció. (*Mese a forradalomról*) Az igazságos társadalomba nem illők csoportját a háború utáni „antiszemita képzeletvilágban” leginkább a zsidókkal azonosították: egyrészt kiváltságos, munkát nem végző, de javakban dúskáló emberek csoportjaként, másrészt aktuálisan az egyszerű emberek nyomorúságának okozóiként, vámszedőiként (mint feketézők, árdrágítók stb.). (*Mese a zsidókról*) Az utolsó fejezet mintha szemléletet váltana – az eddigiekben ugyanis az erőszakot gyakorló csoportok akcióinak mintegy belülről való megértése és elemzése állt a középpontban; itt viszont az erőszakos tömegmozgalmak egykorú hivatalos magyarázata, a nekik tulajdonított jelentés és az ok-okozati összefüggések. Ennek az ábrázolásnak központi alapja a „fasiszta” (esetleg a reakciós – aki a fasiszta egy 1945-46-os alesete) (*Mese a fasisztákról*).

A bevezető fejezet jelöli ki a könyv elméleti kereteit. Az antiszemita erőszak megértésére a tömegmozgalmi rítusok történeti antropológiája szolgál. A „tömeg”, amelyet Apor több helyütt „társadalmi önszerveződéssel” mint jellemző magatartásformával jellemez, az 1945 utáni átalakulások elfelejtett főszereplője, amit az elitek szintjén zajló elbeszélések egyszerűen nem vesznek figyelembe. Tetteik kínos és riasztó mellékszálak a nagy történetben, holott a valódi politika itt, ebben a körben zajlik, illetve fejt ki hatásait. A társadalmi folyamatok okait Apor (gazdag referenciák alapján, bár ezek sorából érdekes módon hiányzik például Péter László vagy George Schöpflin<sup>4</sup>) a háború által beindított társadalomtörténeti folyamatokban látja, amelyek önmagukban „olyan forradalmi változásokat jelentettek, amelyek megalapozták a szovjet típusú diktatúrák kiépítését a rákövetkező évek során, és amelyben a kelet-európai értelmiség vagy középosztály különböző csoportjai is tevékenyen részt vettek. Az állam 1945 után sem maradt a társadalmi folyamatoktól elváló, autonóm szereplő.” (26.) Apor elveti, vagy legalábbis megkérdőjelezi az általa „hagyományosnak” nevezett kérdést (hogyan hat a politika a társadalomra, hogyan fogadnak el bizonyos társadalmi csoportok bizonyos politikai programokat) és felveti a fordítottját: „Hogyan erednek a mindennapokat átszövő társadalmi gyakorlatokból és kulturális jelentésekből politikai koncepciók és a hatalomgyakorlás formái?” (uo.)

Ez a kérdésfeltevés és az egész koncepció nagy mértékben épít Edward P. Thompson és James C. Scott elnyomás, elsajátítás elleni hétköznapi ellenállási formákról szóló tanulmányaira és téziseire. Érzékeli azonban, hogy ez a javarészt premodern vagy korai modern formák példáival operáló, azokat visszamenőleg legalábbis részben morálisan igazoló álláspont micsoda veszélyeket rejt. „A hatalomtól távol eső emberek által elkövetett antiszemita atrocitásokat, mint az elnyomás elleni igazságos ellenállást értelmezni, beláthatatlan következményekkel jár. A hatalomtól távol eső emberek politikai cselekvése nem feltétlenül az azt feltételezeten

---

<sup>4</sup> Péter László: Miért éppen az Elbánál hasadt szét Európa? (A népi demokratikus rendszer társadalmi gyökerei.) In Tóth Miklós, Czigány Lóránt (szerk.): *Önarcképünk sorsunk tükrében 1945–1949. Sine ira et studio.* Amszterdam, Hollandiai Mikes Kelemen Kör, 1984. 20–55.; George Schöpflin: *Politics in Eastern Europe.* Oxford – Cambridge, Blackwell, 1993. 1-4., 38-63.

kisajátító elit világával való szembenállásban és szembe szegülésben határozható meg: legalább ilyen fontos eleme a saját hierarchiarendszer és hatalmi viszonyok kiépítése.” (27.) Apor Péter kötetének nagy érdeme, hogy elkerüli a beláthatatlan következményeket – úgy figyelmeztet a hatalomnélküliek, a nagy elbeszélésekből rendre kimaradók érdekességére, hogy megmutatja a kegyetlen sorsokból kisarjadó kegyetlen gyakorlatokat; megérteni igyekszik, de nem felmenteni.

A könyv olvastán az olvasót sohasem hagyja el a kétség a leírtak érvényességét (ha tetszik: igazságát) illetően. A zavar nem csupán a megszokottól alapvetően eltérő megközelítésből, a merész kérdésfeltevésekből, a meghökkentő következtetésekből ered. Hanem leginkább abból, hogy a szerző mintha szándékosan távolítaná el nemcsak olvasóját, hanem – úgy tűnik – saját magát is a saját szövegétől. Ez a nagyon következetes gyakorlat kezdődik a kötet címével, amely forradalomról beszél. (Az 1945-ös átalakulásra, ha jól meggondoljuk, komoly elemzőként utoljára Bibó István használta az (igaz, határolt) forradalom kifejezést.) Ám ezt a forradalmat Apor *a hátsó udvarban* találja meg, a nagy történetek első emeleti utcai lakásától legtávolabbi helyen, ahol nem működik a történelem liftje, mert csak cselédlépcső található ott. Avagy, falun, a tisztaszobától legtávolabb, az árnyékszék és a trágyadomb tözsomszédságában. A roppant egzakt alcím fő elemeit – tömegezőszak, antiszemitizmus – a *politikai átalakulással* hozza összefüggésbe, aminek ábrázolásától aztán elhatárolja művét. A fejezetek címében (leszámítva a zárót) rendre szerepel a *mese* szó, ami mintha azt sugallná: a történet egyes elemei valószínűtlenek (annak tűnnek a józan ész számára), viszont a tanulság mindenki számára világos lesz, és mint a mesében általában, el is mondja majd a legfontosabb szereplő. Aki persze nem más, mint a történész maga – a bevezető fejezet nem a *Mese a történésről* címet viseli, hanem birtokviszonyba helyezi a mesét: ő, a történész mondja el, és bizonyos tekintetben róla is szól. Éppen ebben, Apor Péter sajátos történészi beszédmódjából – hogy tudniillik *mese*, tanulságai is vannak, de nem, vagy nem *úgy* mondja el – látom a következő néhány probléma okát.

### 1. A források és a koncepció problémái

A könyv briliáns elemzések sorozata, amelyek során a tömeget két forráscsoport szólaltatja meg és ugyanezen két forrás alkotja meg a történetek első elbeszéléseit. Az egyik a résztvevők ellen indított büntetőper vizsgálati és bírósági iratai, amelyek során a vádlottak fő szempontja saját védelmük volt. A személyesen elkövetett vagy kezdeményezett erőszakra adott kézenfekvő felmentő magyarázat éppen a tömeg. Hogy hiszen mindenki ezt csinálta. Sodort a tömeg, ellenállni veszélyes lett volna, mert akkor a tömeg az egyén (eki ezért lesz *tettes*) ellen fordul. A másik forráscsoport a helyi bázisszerveződéseknek *is* és a lokális hangulatnak *is* hangot adó helyi sajtó. Amely emellett, vagy elsősorban *politikai* sajtó volt, pártokhoz és céljaikhoz kötődött. Amelynek ily módon érdekében állt politikai partikularitását (csoportját, frakcióját, pártját) általános érdekek képviselőjének feltüntetni. Azt a benyomást kelteni, hogy a *tömeg* mögötte áll, sőt, hogy az adott kisvárosi hírharsona magát a népet szólaltatja meg. A tömeg felmutatása tehát mindkét fő forrás keletkezésében lényeges szerepet játszik. Apor Péter elemzései mégis abból indulnak ki, hogy ezekben a diskurzusokból rekonstruálható maga a tömeg, a hétköznapi élet valamiféle eredeti rendje. Benne a hétköznapi élet terrorja, a kollektív terror ritka alkalmaival.

A források alapján bemutatott struktúrákat (normák, hiedelmek, cselekvési minták, egyszerű célképzetek) a szerző a tömeges erőszakra szóló nemzetközi szakirodalom lenyűgözően gazdag kontextusába állítja. Ez az irodalom benyomásom szerint jelentős részben nagy időtartamokat vizsgál, de döntően premodern, vagy korai modern példatárral dolgozik. A háború után azonban egy késő modern tömeg gyülekezett a köztereken. Apor Péter egyik fontos tézise, hogy 1945-46-ban a hátsó udvarok népe új rendet akart. „Az erőszak tétje a változás irányának megszabása volt: a résztvevők saját hétköznapi kultúrájuk rendjéből vezették le a

társadalom számukra kívánatosnak tűnő jövőbeli állapotát. A kollektív erőszak során, amelyben a munka államának kikényszerítésére irányuló politikai szándék mutatkozott meg, a hatalommal látszólag nem rendelkező emberek a politikai hatalom szerkezetét alkották meg.” (140.) A szerző több helyen helytállóan mutatja be, hogyan tűzték *már korábban* zászlójukra különféle populista, radikális politikai csoportok a munka államát vagy társadalmát. Vagyis sokfajta, kifinomult politikai manipulációnak kitett és arra igencsak fogékony, késő modern tömeg volt ez. A könyv is számos helyen pontosan mutat rá, hogyan gerjesztették és terjesztették a különféle meséket (a feketézőkről, dologtalanokról, árdrágítókról, kereskedőkről, üzem- és művezetőkről, zsidókról, papokról és apácákról) a politikai elitek különféle csoportjai. Vajon mennyire választható még el a 20. század közepén a hétköznapi kultúra rendje a tömegpropaganda és -média politikáinak rendjeitől?

## 2. A főszereplő(k) problémája

Kik is alkotják ezt a tömeget? A könyv láthatóan nem tekinti feladatának, hogy valamiféle történeti szociológiai elemzést adjon. Noha a tömeg megszólaltatóit sok esetben név szerint ismerjük (ezen túlmenően személyi adataik is ismeretesek – a bíróságok ítéleteiben ugyanis ezek szerepeltek, akár csak a foglalkozás, a vagyoni és jövedelmi viszonyok, a családi állapot stb.) a könyvben a legtöbb helyen *qua* tömeg szerepelnek. Különféle általános csoportokban: mint munkások, szegény parasztok, kubikosok, piacozó asszonyok, hatalom nélküliek, alávetettek, „alsóbb társadalmi osztályok”. Kérdés, hogy ez a fajta általánosítás elegendő-e a megértéshez. Ha a cél az elmélet, a hipotézisek bizonyítása, akkor tökéletesen megfelel. Ha viszont a tömegbe értjük (és esetleg meg is különböztetjük) a hangadók, a manipulátorok, a természetes módon kiválasztódó igazodási pont-személyek körét is, akkor problematikus lehet. Akkor már érdemes talán elgondolkodni Jan T. Gross felvetésén, aki arra jutott, hogy az 1946-os lengyelországi pogromok résztvevői tekintélyes számban kerültek ki az alsó középosztályból, a kispolgárság köréből.

## 3. Szerkezeti problémák

A könyv megjelenését követően a bírálatok rendre szóvá tették, hogy hiányzik belőle az, hogy az ábrázolt események *voltaképpen* hogyan is történtek; hogy mi is történt Miskolcon, Kunmadarason, Szegváron, Mindszenten, Ózdon, Szegeden, Békéscsabán – vagyis az ország északi-keleti karéján – *valójában*.<sup>5</sup> Ahogyan például Gross könyve részletesen felidézte a kielcei események szekvenciáját. A *Forradalom a hátsó udvarban* tömörsége, a nem tipikusan, akadémiai formátum és megjelenés (a Jaffa kiadó eme sorozatában monográfiák látnak napvilágot, *de nem úgy néznek ki*) csak erősíti ezt az igényt. Mégsem rovom fel ezt a szerzőnek. Az imponálóan gazdag irodalomjegyzék és a pontos hivatkozási háló eligazítja az olvasót az egyes erőszakos események leírásához. Apor Péter joggal érezhette, hogy elődei és kollégái, akiknek megadta a tiszteletet, ezt a feladatot elvégezték. Számára az elemzés volt a fontosabb; s hasonlóképpen, maga az elemzés izgalma és belső logikája vezette levont következtetéseiben, amelyeket ugyancsak nem foglalt össze. Az epilógus ugyanis egyrészt visszatér a kelet-európai kerethez, illetve tovább gondolja az itt-ott (a maguk helyén) levont tanulságokat, felvázolva egy esetleges új könyv hipotézisét. Ezt viszont már vitathatóbb megoldásnak tartom.

Apor módszertani eszköztárát is sokkal pontosabban tartalmazza a disszertáció tézisfüzete, mint a könyv, amely nem magyarázza el ezt. Pedig nagyon átgondolt elemzési rendszer ez, amelynek fő elemei a történeti antropológiában alkalmazott szimbolikus elemzés, a kollektív cselekvés és erőszak rituális gyakorlatainak, a kollektív cselekvés mintáinak a feltárása, a kollektív politikai részvétel, vagyis a szimbolikus politika gyakorlatának és reprezentációs terepeinek módszeres tanulmányozása (tünetések, felvonulások és politikai gyűlések koreográfiái). A szerző az

---

<sup>5</sup> Ami mellel legközelebb esik a Timothy Snyder ábrázolta *véres övezethez* (lásd ugyanó: *Bloodlands*. New York, 2010, Basic Books).

erőszakról és a társadalmi osztályozásról a perek során megfogalmazott történeteket módszeresen hasonlítja össze a helyi sajtó, helyi bizottságok hasonló szövegeivel, vagyis sajátos kontextuális értelmezést végez. Felfogásában, amint arról már szóltam, a kollektív erőszak politikai cselekvés, amely lehetővé tette az egyébként hatalom nélküli csoportok számára, hogy aktívan alakítsák a politikai intézményeket vagy értékeket és a hatalomgyakorlás módjait. Ezzel a módszertannal valóban tovább lehet gondolni (mint műve végén javasolja) a társadalmi részvétel kérdéseit, és nemcsak 1945-46-ban, hanem a „szocialista diktatúrák” következő periódusaiban is.

Mégis úgy vélem, marad hiányérzet a könyv olvastán. A „mesékben” egymást követő, olykor szinte kavargó elemzések végkövetkeztetései mindenképpen megértek volna egy összefoglalót. Ha a sokszor kaotikus eseményeknek a szerző nem is akart egy saját cselekményt adni azok kronologikus leírásával, az elemzések kifutását világosabbá tehetette volna. Ha a munka legfőbb kérdése az, hogy „mi volt a kollektív erőszak szerepe az 1945 utáni társadalmi és politikai változásban” – mint a tézisek mondják – akkor erre összefoglaló választ vár az olvasó. Az 1945 utáni rendszerváltásokat az erőszak előre vitte? Késleltette? Formát akart adni neki, meghatározta vagy befolyásolta annak diskurzusát – például a reakcióét, a faszizmusét? Vajon nem lehetett volna összefoglalni, mi volt a kollektív erőszak szerepe az 1945 után kialakuló társadalmi osztályozás és csoportképzés során? Mihez szolgált alapul az „erőszakban már kialakult mindennapi társadalmi osztályozás”? Miféle berendezkedést érzett kívánatosnak „azoknak az embereknek a politikai részvétele, akiket általában a politikai folyamatoktól és a hatalomtól távol maradónak vagy távol tartandónak tekintenek”? Mit jelentett „igazságos rendjük”; morális ökonómiájuk miféle intézményeket tartott (volna) kívánatosnak: valamiféle etikai koordinációt, munkások önszerveződő bizottságait vagy az állam etikai koordinációját a piaci helyett? Netán az erőszak a tehetetlennek tartott állammal szembeni elvárásokat érzékelteti – azt, hogy *bizonyos irányú állami erőszakkal* a „tömeg” nagyon is egyetértene? Amennyiben pedig egy igazságait garantáló rend alakul ki – vagyis győz a hátsó udvar forradalma – annak része lett volna a javak „igazságos újraelosztása”? Ha igen, hogyan – ahogyan az 1945-ös földosztás tette, vagy/és ahogyan az 1944 előtti állam, a zsidók javainak újraelosztásával? Ezekre a kérdésekre választöredékek jelennek meg az egyes mikroelemzésekben. Az összefoglalás tehát – véleményem szerint – hiányzik, talán azért, mert a szerzőt elsősorban az elemzés logikája vezette és kötötte le. Gondolkodásának útvonalát akarta bemutatni, amelyet barangolásként, s nem tanösvényként járt be.

Apor Péter munkája ezekkel a kérdőjelekkel együtt úttörő munka, amely széles körű forrásfeltáráson és a hazai és nemzetközi szakirodalom nem egyszerűen roppant alapos ismeretén, hanem alkotó és eredeti alkalmazásán nyugszik. A könyv a második világháborút követő magyarországi népi antiszemita erőszak mindezidáig hiányzó társadalom- és kultúrtörténetének roppant gazdag és felettebb elgondolkodtató tablóját adja. Ily módon vitán felül új eredményekkel járul hozzá fontos történeti problémák felvetéséhez és értelmezéséhez. Problémákat és szereplőket, mégpedig igencsak aktív, élénken kommunikáló szereplőket láttat egy olyan időszakban, amelyet manapság az állami emlékezetpolitika a magyar társadalom némán átélt kollektív, egységesítő nemzeti szendvedéstörténeteként ítél feledésre. Véleményem szerint megfelel az MTA doktori értekezésekkel szemben támasztható valamennyi követelménynek. Az értekezés nyilvános vitára bocsátását javaslom. Az MTA doktora cím odaítélését Apor Péter számára támogatom.

Budapest, 2024. április 17.

Rainer M. János  
az MTA levelező tagja